

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

**ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ
ВЕЋЕ ЗА МАСТЕР, СПЕЦИЈАЛИСТИЧКЕ И ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ**

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Кандидат: мр Виолета Несторов

Тема: „ ЈЕЗИЧКЕ СПОСОБНОСТИ ДЕЦЕ СА ДИСЛЕКСИЈОМ“

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

Датум и орган који је формирао комисију:

26.04.2016., Веће за мастер, специјалистичке и докторске студије, Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Састав комисије:

Др Славица Голубовић, редовни професор, логопедија, 30.03.1998., Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду, ментор

Др Зорка Кашић, редовни професор, лингвистика и фонетика, 04.11.2002., Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду, председник

Др Весна Половина, редовни професор, општа лингвистика, 18.05.2001., Филолошки факултет, Универзитет у Београду, члан

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Име, име једног родитеља, презиме: Виолета (Трајко) Несторов

Датум и место рођења, општина, република: 25.02.1977, Летовиц, Бујановац СР Србија.

Датум одбране, место и назив магистарске тезе: 04.11.2011.год. на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитета у Београду, „Утицај семилингвизма на ток језичког развоја ромске деце млађег школског узраста“

Научна област из које је стечено звање магистра наука: дефектолошке науке, научно подручје: логопедија

III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

„ЈЕЗИЧКЕ СПОСОБНОСТИ КОД ДЕЦЕ СА ДИСЛЕКСИЈОМ“

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација *Језичке способности деце са дислексијом* написана је на 215 страна. Осим уводних страница (насловне, апстраката на српском и енглеском језику, садржаја) и списка литературе, садржи Увод и Теоријски део (странице 1 до 52), подељен у : Развој говора и језика (5-17), Дислексија (23-52), Предмет истраживања (53-54), Циљ истраживања (55-55), Хипотезе истраживања (56-56) и Истраживачки део (57-163): Метод (57-66), Резултати (68-163), Дискусија (164-183), Тестирање хипотеза (184-187) и Закључци (188-190), Литература (191-215). Рукопис завршене докторске дисертације садржи 66 табела, 62 графичка приказа и списак од 288 библиографских јединица. Иако се међу њима налази мањи број референци објављених у последњих пет година (укупно 36 или 12,5%), око четвртине (96 -33,33%) цитираних радова су из последњих десет година, а око половине (179-62,81%) су објављени од 2000. надаље, што је у складу са научним тенденцијама у овој области и указује на намеру кандидата да више користи референтне ауторе и радове. Мања заступљеност радова из домаће литературе одраз је стања у овој области код нас.

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација *„Језичке способности деце са дислексијом“* замишљена је као експлоративна композитна студија која се, суштински, састоји од две целине. Први део чини истраживање развоја језика и карактеристика дислексије српског језика код деце млађег школског узраста. Други део, сачињава само истраживање артикулационих, морфолошких, синтаксичких и семантичких нивоа језичких способности код деце са дислексијом, као и присуство и тип дисграфије. У **Уводном делу** су релативно равномерно представљени актуелни проблеми од значаја за развој језика и језички дефицити: фонолошки, морфолошки, синтаксички и семантички код деце са дислексијом. Истраживачки део рада се логично надовезује на претходно разрађене теоријске поставке,

а дефинисани **Циљеви истраживања** су да се утврди артикулациони, морфолошки, синтаксички и семантички развој код деце са дислексијом, као и присуство и тип дисграфија код деце са дислексијом. **Хипотезе** су ограничене на претпоставке да код деце са дислексијом постоје дефицити на: артикулационом нивоу, 2. морфолошком нивоу ; 3. синтаксичком нивоу; семантичком нивоу и да су више присутне језичке дисграфије. **Метод**, како у погледу избора узорка, тако и у погледу инструмената којима су операционализовани циљни конструкти, одговара постављеним циљевима. Узорак истраживања представљала су деца млађег школског узраста (други и трећи разред) из седам основних школа на територији Земуна и Новог Београда. Да би се међу децом основних школа дијагностиковао одређени број деце с дислексијом, иницијално су испитана 992 детета, од чега су 499 (50.30%) били дечаци, а 493 (49.70%) девојчице. Међу испитаницима 502 (50.60%) детета су у тренутку испитивања похађала други, а њих 490 (49.40%) је похађало трећи разред основне школе. Процес селекције деце за коначни узорак одвијао се у две фазе. Са циљем да се открију деца са дислексијом, с обзиром на чињеницу да се често (али не увек) јављају истовремено дислексија и дисграфија, у првој фази коришћена је *Скала за процену дисграфичности рукописа* чији су аутори Ђордић и Бојанин (1992). На тај начин утврђено је да од испитаних 992 детета 140 (14.11%) деце има дисграфичан рукопис. У другој фази је на овом узорку деце са дисграфичним рукописом примењен *Тест за дислексију* Хелен Сакс, на основу чега је утврђено да од 140 испитаних њих 40 (28.57%) има и дислексију, а у односу на иницијални узорак (992детета) то је 4.03%. Ова деца су уврштена у коначни узорак испитивања. Узорак је чинило 40 деце другог (Н=31, 77.5%) и трећег (Н=9, 22.5%) разреда основне школе с дислексијеом. У узорку је било 9 девојчица и 31 дечак. Од укупног броја деце 28 (70%) пише десном, а 12 (30%) левом руком. У овом истраживању за испитивање језичких способности коришћени су следећи инструменти: *Тријажни артикулациони тест* (Костић, Ђ., Владисављевић, С.1983), *Језички корпус за процену компетенције у остваривању комуникативне реченице са зависном клаузом* (Кашић, З. 2002), *Семантички тест* (С. Владисављевић, 1983), *Лексичко семантички тест* (З. Кашић, 1998). У **Резултатима** су приказани само најважнији подаци и анализе усмерене на добијање одговора на постављена питања, а не све могуће интеракције издвојених варијабли као што се то често чини, што презентацију чини јасном а поступак доказивања разумљивим и за читаоца који је мање специјализован

у овој области. **Дискусији** у целини, кандидат узима у обзир реална ограничења у тумачењу налаза, даје исправну интерпретацију добијених резултата истраживања у односу на објављене резултате других истраживача.

VI СПИСАК НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА КОЈИ СУ ОБЈАВЉЕНИ ИЛИ ПРИХВАЋЕНИ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ НА ОСНОВУ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА У ОКВИРУ РАДА НА ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

RAD U VODEĆEM ČASOPISU NACIONALNOG ZNAČAJA (M51-2)

1. Несторов, В., Голубовић, С., Кашић, З. (2014). Дислексија и синтаксички развој. *Примењена лингвистика*, 15, 7-20. ISSN: 1431-7124.
2. Nestorov, V. Golubović, S. Kašić (2016). Disleksija i semantički razvoj. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Rad na recenziji.

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На основу статистичке обраде података добијених истраживањем језичких способности код деце са *дислексијом* закључено је следеће:

1. да је *учесталост дислексије* на испитаном узорку деце 4,03%,
2. да 7,50% деце са *дислексијом*, на узрасту од осам и девет година, супституишу гласове К, Г, Ц, Ч, Џ, Ш, Ж, Л и Љ ;
3. деца са *дислексијом*, не користе адекватно механизам лексичко језгро плус творбени обрасци деривације и композиције у функцији богаћења речника, што показују резултати добијени на субтесту *Лексичко језгро*, где су деца са дислексијом имала постигнуће од 0,87 поена у односу на децу типичног развоја која су имала 2,5 поена. Они немају одговарајуће идентификовање лексичко семантичког језгра нарочито придевске заменице, прилога и придева, због чега је њихов речник сиромашнији и незрелији у односу на речник њихових вршњака;
4. деца са *дислексијом* имају сметње у другој фази синтаксичког развоја, у фази проширивања синтаксичке компетенције, нарочито изражене у разумевању и

употреби комуникативних реченица у којима се секундарни конституенти изражавају зависном клаузом, па продукују већи број аграматичних комуникативних реченица;

5. деца са *дислексијом* имају ниже постигнуће у сврставању речи у хијерархијски устројене значењске класе са надређеним члановима (хиперонима) и подређеним члановима (хипонимима), јер је то веома сложена језичка способност која захтева и одређени ниво когнитивног функционисања. За њих су били лакши задаци са конкретним именицама, чије су им представе познате из свакодневног искуства. Тешко су овладавали апстрактним именицама;
6. код деце са *дислексијом* на узрасту од осам и девет година ова способност поређења у оквиру семантичког развоја није се развила у потпуности јер она касније разумеју значење речи и могућност поређења и код њих постоје само елементи али не и комплетно развијени облици ове способности, што је потврђено добијеним резултатима на субтесту *Поређење*;
7. деца са *дислексијом* показала су нижи ниво постигнућа при решавању суптеста *Метафорички пренос* што указује на њихову недовољну језичку развијеност и оскудан речник, она нису у стању да издвајају важна својства и пренесу значења из једне у другу област искуства и теже разумеју основно значење речи. Значења којима располажу често се налазе само на нивоу представа, а њихов семантички ниво развијености је испод нивоа њихових вршњака;
8. деца са *дислексијом* имају упрошћену структуру речника, сиромашнији, незрелији и неадекватан лексички фонд, што показују резултати на суптесту *Семантичко поље*;
9. деца са *дислексијом* имају сметње у проналажењу већег броја значења унутар једне речи (*хомоними*), а посебно оних речи које имају истоветну фонетско- фонолошку структуру; сметње у успостављању асоцијације поларитета (*антоними*), и употреби *метонима*, а најизраженије сметње имају у употреби синонима. Ова значајна одступања код деце са *дислексијом* указују на сиромашнији речник и заостајање у развоју семантичког нивоа језичке структуре;
10. деца са *дислексијом* у 87,50% случајева имају *дисграфичан рукопис (језичке и графомоторне дисграфије)*.

На основу изнетих резултата истраживања, дискусије и закључака истакнут је велики значај правовремене дијагностике и третмана *дислексије*. Да би се развиле способности читања и писања неопходно је да се прво развију фонолошке, морфолошке, синтаксичке и лексичке способности, јер читање и писање представља декодирање писаних и говорних симбола и разумевање поруке коју декодирани писани симболи носе. Дете са *дислексијом* може да савлада све образовне садржаје ако му се обезбеди адекватан логопедски третман и подршка образовног система. Уколико подршка изостане, учитељи често, поједностављују садржаје и смањују њихов обим, и поред тога што дете има когнитивне капацитете да савлада наставне садржаје.

Упоредна анализа резултата кандидата са резултатима литературе

Потпуно разумевање језичког садржаја лексеме, од чијег се језгра полази, основни је предуслов за проширивање и богаћење активног речника преко лексичких скупова (Кашић, 1996). Добијени резултати су у складу са резултатима који потврђују *постојање морфолошких дефицита код дислексичне деце* (Fowler & Liberman, 1995; Shancweiler et al., 1995), (оба цитирана Casalis et al., 2004; Joannis et al., 2000; Casalis et al., 2004; Rispens et al., 2003). Деца са *дислексијом* су као и деца са језичким дефицитима постигла значајно лошије резултате од деце типичног развоја на задацима препознавања и корекције погрешних морфема. Недовољно морфо-синтактичко знање онемогућава коришћење редунданце при читању и захтева обухватање сваког појединачног графема унутар речи. Тај поступак идентификације морфолошких ознака продужује време читања текста које значајно диференцира децу са *дислексијом* од деце типичног развоја (Kamhi & Catts). Ток развоја елемената језичке структуре на *синтаксичком нивоу код деце са дислексијом* процењиван кроз разумевање и продукцију секундарних реченичних конституената који се изражавају зависном клаузом, показује да најбоље постигнуће деца имају на релативним, финалним и декларативним реченицама, док најлошији успех имају на питањима која припадају групи каузалних и концесивних реченица. Деца са *дислексијом* имају сметње у другој фази синтаксичког развоја, фази *проширивања синтаксичке компетенције* и то нарочито изражене у разумевању и употреби комуникативних реченица у којима се секундарни конституенти изражавају зависном клаузом. Ова деца постижу најбоље резултате на релативним, финалним, декларативним, консекутивним, а најниже

результате на кондиционалним, каузалним, концесивним реченицама и значајно се разликују у односу на децу типичног развоја у просечној успешности у реченицама са свим врстама зависне клаузе. Код деце са *дислексијом* утврђене су како рецептивне тако и продуктивне синтаксичке сметње што је у складу са резултатима других истраживања (Mann et al., 1984; Stein et al., 1984; Bar-Shalom et al., 1993; Valterman & Cairns, 2000; сви цитирани у Rispens, 2004). Bowey (1986) је показао да постоји јака узајамна веза између опсега синтаксичке свесности и вештине дешифровања. Формулисана је и хипотеза „структурног оклевања“ према којој код дислексика постоји кашњење у развоју и стицању синтаксичке способности (Shankweiler & Crain, 1986). Деца са *сметњама у читању* имају дефиците у разумевању и издвајању важног садржаја, најчешће исправно репродукују само први или последњи део реченице, и не разумеју смисао (Kamhi & Catts 1986). Употреба аграматичких продукција показатељ је њихових сметњи у језичком развоју. У овом истраживању, деца са *дислексијом*, продуковала су велики број аграматичних реченица, избор неодговарајуће лексеме која мења смисао исказа, али не ствара неграматични исказ. Као облик аграматичних продукција је одговор конгруентним крњим перфектом. Они су одабрали одговарајући род, одговарајући број, а избором конгруентног радног глаголског придева показали су да су одабрали и одговарајуће време коме само недостаје лице, тј. помоћни глагол. Највећи број аграматичних одговора огледао се у продуковању предиката зависне клаузе личним глаголским обликом, али неодговарајућим глаголским временом. Нека деца са *дислексијом* су у појединим задацима преписивала облик инфинитива из заграде и употребили га као предикат. Резултати истраживања показују да граматички развој код деце са *дислексијом* подразумева много више сметњи у остваривању предикације у зависним клаузама. Деца са *дислексијом теже успостављању значењске односе хипонимије*, а осмогодишњаци и десетогодишњаци се не сналазе у лексичком садржају „апстрактних“ именица. (Кашић, Буљанчевић, 1995; Кашић, 1996). На основу добијених резултата може се закључити да деца са *дислексијом* нису достигла одређени ниво језичке способности и нису у стању да користе могућност преноса значења. Структура речника код деце са *дислексијом* је упрошћена, њихов речник је сиромашнији у односу на њихове вршњаке типичног развоја. Анализом семантичког поља, бавили су се Brown, 1970; Bloom, 1970; Greenfield & Smith, 1976; Miler, 1981. (цитирано у Rapin, et al., 1992). Способност да се изразе релациона значења (вршилац

радње, објекат, радња), зависи од свесности да иста реч може да стоји у много различитих веза са другим речима. Анализа семантичког поља обезбеђује оквир за одређивање врста значењских категорија које су стечене као и различитих речи у оквиру категорија (Rapin, et al.1992). Сасвим је јасно да је развој таквих семантичких поља много више него само лингвистички процес. Пре би се могло рећи да је дечји когнитивни развој у интеракцији са развојем вокабулара у формирању когнитивно- лингвистичких категорија (Bloom & Lahey, 1978). Статистички значајна повезаност међу скоровима утврђена је између постигнућа на суптестовима *Хипонимија* и *Поређење* и успеха на тесту *Метафорички пренос* и просечним бројем одговарајућих лексема на суптесту *Семантичко поље*. Значајна умерена повезаност регистрована је и између постигнућа на тесту *Метафорички пренос* и просека одговарајућих лексема у суптесту *Семантичко поље*. Анализирајући постигнуће деце у вези са сваким делом *Семантичког теста*, запажамо да су деца са *дислексијом* најуспешнија била приликом решавања антонима (66%), затим *хомонима* (40.50%), *метонима* (39.75%) и *синонима* (17.25%). Према Стевановић, Лазаревић, (2014) деца типичног говорно- језичког развоја, истог узраста, најуспешнија су приликом решавања *антонима*, затим *хомонима*, *синонима* и *метонима*. Нека ранија истраживања код деце типичног развоја (Стевановић, Лазаревић, 2014; Несторов В, 2011) и резултати овог истраживања, показују да су деца са *дислексијом* имала лошије резултате на свим деловима *Семантичког теста*. Истраживања Владисављевић (1983) која је аутор овог теста и у коме је примењен исти *Семантички тест* код деце типичног говорно- језичког развоја који похађају први разред основне школе указују на другачији редослед успешности: на првом месту су *хомоними*, затим *антоними*, *метоними* и на крају *синоними*. Успешност одговора према ајтемима (посматрајући сваки ајтем понаособ) није уједначена, а у случају синонима била је најлошија. Приликом решавања *Семантичког теста* деца са *дислексијом* су најбоље знање показала у вези са *антонимима*, затим *хомонимима*, *на метонимима*, док су најлошије постигнуће имали у вези са *синонимима*. Овакав развојни след испитиваних лексичких односа није у сагласности са редоследом њиховог јављања који је добијен приликом нормирања овог *Теста*. Имајући у виду одређене лексичке односе (*хомоними*, *синоними*, *антоними* и *метоними*) Владисављевић је *Семантичким тестом* нормирала семантички развој деце млађег школског узраста тако што се најпре развија способност проналажења већег броја значења унутар једне речи

(хомоними), а посебно оних речи које имају истоветну фонетско-фонолошку структуру, потом се развијају асоцијације поларитета, тј. антоними и то у домену конкретних појмова, а затим синоними који на овом узрасту не представљају у потпуности део активног дечијег речника, а слично се понашају и када су у питању метоними. Владисављевић (1983) наглашава да је ово типичан развојни поредак деце узраста од 7 до 8 година старости, а да сва значајна одступања од овог нормативног оквира указују на сиромаштво и заостајање у развоју овог нивоа језичке структуре, што је потврђено на основу примера клиничке логопедске праксе. Резултати овог истраживања поклапају се са резултатима Митић & Голубовић (1999) које су испитивале *Семантичким тестом* (Владисављевић, С.) семантички развој деце са дисграфијом и утврдиле су да је испод очекиваног за узраст. Ова деца имају најбољу употребу *антонима, затим хомонима, метонима и на крају синонима*. Деца са *дислексијом* показала су мање познавање антонима, синонима, хомонима, изрека и синтаксе. Исто тако разумевање деце са *дислексијом* знатно је лошије од деце типичног развоја. Ови дефицити могу упућивати на интеракцијске везе између два простора: сиромашан речник– лоше разумевање прочитаног- недостатак развоја нових речи (Lenček, 1994a, 1994b). Целокупно постигнуће на *семантичким тестовима* деце са *дислексијом*, показује изражене сметње у *семантичком развоју* ове деце. Nation & Snowling (2004) показали су да поред фонолошке свесности, богатство речника и разумевање оног што се чује су јединствени предиктори разумевања прочитаног и препознавања речи. Такође, Rispen (2004) примећује да смањена изложеност тексту може ометати семантички и синтаксички развој. Тако су речник као и морфосинтаксички дефицит посматрани код дислексијичне деце. Међутим, није јасно да ли ови дефицити ометају учење читања или то може бити посматрано као последица грешака у читању које су сличне код деце са *дислексијом* и њихових типичних вршњака. Налази неких студија указују на то да деца увећавају свој речник спонтано из текстова које читају, и да читање просечно доприноси једној трећини дечијег годишњег повећавања вокабулара (Nagy, Herman & Anderson, 1985; Robbins & Ehri, 1994). Како је *дислексија* специфична сметња у развоју и стицању способности читања (Голубовић, 2011), разумљиво је да деца са *дислексијом* имају сиромашан речник. Sawyer (1992) која је спровела испитивање деце од предшколског узраста до трећег разреда основне школе наводи да деца са сметњама у учењу имају значајно сиромашнији речник. Shames & Wiig,

(1986) упозоравају да деца са дислексијом имају дефиците у разумевању речи које имају вишеструко значење, глагола, придева, прилога и предлога, дефиците у интерпретацији реченица са двоструким значењем, тешко интерпретирају изреке и употребљавају хомониме, синониме и антониме (Vancaš, 1999). Чак 80% деце са дислексијом има изражено дисграфичан рукопис, дисграфичан рукопис има 7.5% деце, ружан рукопис има 10% деце и рукопис складне развијености има свега 2.5% деце, што је у складу са истраживањима Голубовић С. (2010, 2011, 2012, 2013, 2015).

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Приказ резултата је организован кроз тематске целине, чиме се олакшава праћење тока анализе сразмерно великом броју укључених варијабли, као и приступа одговорима на питањима обухваћених овом студијом. Почетни делови садрже темељну дескриптивну анализу свих важних елемената обухваћених радом. Примењени статистички поступци су у целини одговарајући, анализе релевантне, табеларни прикази углавном на одговарајући начин одабрани, а када је било потребно урађена је и квалитативна анализа.

IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

У целини, докторска дисертација ЈЕЗИЧКЕ СПОСОБНОСТИ КОД ДЕЦЕ СА ДИСЛЕКСИЈОМ, мр. Виолете Несторов, дипломираног дефектолога логопеда, обухвата оригинално истраживање теме која је емпиријски још увек недовољно покривена у домаћој литератури. Теоријски део рада и избор литературе показују упућеност кандидата у област за коју је заинтересована и представљају јасну и логично изведену основу за постављене циљеве и одабрану методологију. Примењени поступци су прецизно објашњени, резултати презентирани и анализе изведене јасно и са разумевањем, док дискусија представља, како реалан осврт, тако и корисне смернице за даља истраживања.

X ПРЕДЛОГ

Комисија предлаже Већу за мастер специјалистичке и докторске студије Универзитета у Београду – Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију да прихвати извештај о оцени урађене докторске дисертације „ЈЕЗИЧКЕ СПОСОБНОСТИ КОД ДЕЦЕ СА ДИСЛЕКСИЈОМ“ кандидата мр Виолете Несторов и да га упути у даљу процедуру.

У Београду, 26.06.2016.

КОМИСИЈА

Проф. др Славица Голубовић,
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду;

Проф. др Зорка Кашић
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитет у Београду

Проф. др Весна Половина,
Филолошки факултет, Универзитет у Београду